

ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ դիցարանական շրջանը եւ հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ¹։ Նման յիշատակութիւններ կան նաեւ Արտեմիսի մասին։ Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժահարսներն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով. ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր էին յաւերժահարսներու եւ քաջերու։ Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց ծննդաբերութեան ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին։ Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցուհի, որմէ անբաժին էր նաեւ շունը։ Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազն կերպարանքի տակ կը սպաննէ Աղոնիս, զոր սակայն կը յարուցանէ միանգամայն։ Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժահարսներու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած Աստղիկը², ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուհւոյ մասին հաղորդած զրոյցը, որուն համաձայն Արածանայ «Գուռ գուռայ» ըսուած տեղը տակին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղբր։ «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը³, իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան։

(Երբեք-նախ-ի-ն-)

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԿԱՆ

¹ Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Wald-frauh համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մեզի՝ Բայրէիկ, Բայրէիկաւայ, որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղած եղած է Բայրէիկաւ. «ՉԳիտեսիսոս ասեմ թէ այգեաց շահապետ եւ զվթենան թէ ձիթենեաց եւ զԲայրէիկաւան՝ ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն», Ոսկեր. Մեկն. Ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանան կը սրբագրէ իրաւամբ զԲայրէիկաւայ, Բառաքնական գիտողութիւններ Գ., էջ 86-87։

² Սիւնան, Հին հաւատք 301։

³ Գրոց բրոց, էջ 97-98։

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԸՐԵՐՈՒՄԸ ԸՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՅԱՏԱԳՈՎԻՍ ՀԱՅԵՍՏԱՆՈՒՄ

(Տեսութիւն Անտառների ոչնչացման տոթիւն։)

— (Երբեք-նախ-ի-ն-)

Բ.

Անտառների վտանգման տեսակէտից հրեշաւոր դէպք կատարեց Անդրկովկասում մի անհրաժեշտ օրէնքի անկման գործադրութիւնը։ 1900 թ. կառավարութիւնը ցանկանալով վերջ դնել դիւղական համայնքների մէջ տեղի ունեցող բազմաթիւ եւ անկրթ վէճերին, որոշեց հաստատել իւրաքանչիւր համայնքի վերայ այն հողային տարածութիւնը, որը նա անխափան տիրապետել է մինչ այդ օրէնքի հրատարակութիւնը։ Դիւղացիական գործերը վարող ատեանի (Губернское по поселянскимъ дѣламъ присутствіе) դատողութեան առարկայ կարող էին լինել միայն բռնագրաւումները։

Կովկասեան Փոխարքան եւ Հողագործութեան նախարարի լիազօրը, ղեկավարուելով արքունական զանձարանի եկամուտի տեսակէտով եւ մասամբ գիւղական համայնքների հողային կարիքը աչքի առաջ ունենալով, որոշեցին՝ անտառապետութիւնների այն մասերը, ուր անտառները ջնջուած էին, բայց մնում էին հետքեր, արմատներ (թէկուղ դեռ կանանչ) եւ թփեր, նմանապէս այն մասերը, որոնք նուազած եւ նոսրացած էին, որոնց մէջ սակայն դեռ կային զանազան մեծութեան անտառային օազիսներ, — կցել հարեւան գիւղերի հողաբաժիններին, — մի նուէր, որ կատարելապէս դանայեան դարձաւ։ Եւ գիւղերը ուրախութեամբ գիմաւորեցին պետութեան այդ վերաբերմունքը։ Մի գիտակից ազգաբնակչութեան ձեռքերում

սա կարող էր լինել միայն բարիք: Խնամքի տակ առնելով այդ նոր հողաբաժինները, կանոնաւոր շահագործելով հասած ծառերը, ոչնչացումից պաշտպանելով մատաղ շիւերը եւ կանաչ արմատները, որոշ ժամանակամիջոցում անտառը ի հարկէ կը վերանորոգուէր եւ շատ համայնքներ ապահովուած կը լինէին սեփական անտառով, եւ որ ամենագլխաւորն է, կը մնար եւ կը զօրանար՝ երկիրը աւերմունքից իրերէ վրահով պաշտպանող գօտին: Անդրկովկասում այսպիսի դրութեան կատարեալ հակապատկերը իրագործուեց: Գիւղացիները լաւագոյն գործի արժանի եռանդով սկսեցին ոչնչացնել իրենց յանձնուած անտառաբաժինները ու անտառային մնացորդները, քանդելով եւ արմատները, միաժամանակ արձակելով այդ տարածութիւնների վերայ իրենց հօտերը: Այն ինչ կատարուած էր զաղտադողի, եւ այդ պատճառով շարունակում էր երկարիւ համայնքները շրջապատող ատառների հողեվարքը, կատարուեց կարճ ժամանակամիջոցում: Բնականաբար եւ դրա հետեւանքը չուշացաւ: Գիւղերի հողային այդ նոր «նուաճումները» արագ մերկանալով, հետեւաբար եւ աւերուելով, իրենց հետը քարշեցին եւ շարունակում են քարշել զգալի տարածութիւններ հին եւ քարշել զգալի տարածութիւններ հին կուլտուրական հողաբաժինների, ծածկելով վերջիները իրենց բեկորների տակ:

Անտառը Անդրկովկասում պաշարուած է եւ վերելից եւ ներքելից: Ինչպէս ասացինք՝ անտառը, ուր նա մնացած է, քշուած է լեռան կողերը: Ներքելից նրան ոչնչացնում է ստորոտում զանազան դիւղացիութիւնը, որ ոչ միայն կտրելով, այլ եւ արձակելով հօտերը անտառի ներսը՝ ոչնչացնում է մատաղ ծառատունկերը, որով վտանգւում է նրա վերանորոգութեան հնարաւորութիւնը: Վերելից նոյն աւերիչ հնարաւորութիւնը: Վերելից նոյն աւերիչ, դերը կատարում են խաշնարած ցեղերը, որոնք ամառը հաստատուում են լեռների ալպիան բաժնում, անտառների եզերներին:

Նրանք սակայն մնասում են անտառը ոչ այնքան ծառեր կտրելով, որովհետեւ վերցնում են միայն վառելաւայր, որքան իրենց հօտերով փչացնելով ջահիլ ծառատունկերը եւ նոր ծիւրեր: Սակայն ժամանակի ընթացքում սրանցից մի մասը բոյն է դրել անտառների մէջ, ուր ձմերում են: Երկու կողմերն էլ երաշտ տարինելում անասունների կերի պակասութեան դէպքերում մի սոսկալի աւերիչ միջոց են գործածում, կտրում են ծառերը, երբեմն հսկաներ, նրանց դալար ճիւղերով անասունները կերակրելու համար: Այդ ձեւով լուրջ քանակութեամբ կեր կարելի է ստանալ ի հարկէ միայն մեծ քանակութեամբ ծառեր կտրելով:

Ազգաբնակչութեան կործանարար վերաբերմունքը դէպի սեփական երկրի բնութիւնը ընդհանուր է Անդրկովկասում, բայց նրա ոչ մի մասում դրա հետեւանքը այնպիսի ահռելի տեսարան չի տուել, ինչպէս կենդրոնական Հայաստանում, որը ի բնէ հարուստ չէր անտառներով: Հովիտները այստեղ շրջապատուած են ըստ մեծի մասին այսպէս ասած մեռեալ լեռներով, շատերը վաղուց այդ վիճակին հասած, միւսները նոր ժամանակներում: Սոսկալի է տպաւորութիւնը, երբ մարդ կանաչազարդ Վրաստանից յետոյ մտնում է մեր երկիրը: Այս տեղ անտառային բուսականութիւնը առանձին խնամքի առարկայ պիտի լինէր թէ կառավարութեան եւ թէ ժողովրդի կողմից: Ժողովրդին բացակայում էր զիտակցութիւնը, իսկ բիւրոկրատիք իշխանութիւնը ձեւականօրէն էր վերաբերում դէպի իւր պարտականութիւնները, սչք փակելով արհաւիրքի բնաւորութեան եւ չափերի վերայ: Ձեւական եւ մակերեւոյթային վերաբերմունքը հասցրեց այն աստիճանի, որ հերթական անտառահատութեան օրէկքը տարածեց եւ այս նահանգի անտառապետութիւնների վերայ, որոնք բոլորը, բացի Ղարաբաղի

անտառապետութիւնը, վաղուց՝ երկար ժամանակի ընթացքում հասունացած ծառերի վերաբերմամբ արդէն ծառաքաղ էին եղած ժողովրդի կողմից, քնացածը մատաղ բուսականութիւն էր, որը պէտք էր խնամել եւ թողել որ աճի: Կտրած ծառատունկերը սոսկ միայն վառելիքի կարող էին ծառայել: Բայց վառել այդպիսի անտառասակաւ երկրում այդ հասակի ծառատունկեր, մանաւանդ որ ընդհանրապէս փայտը չէ կազմում վառելիքը այս նահանգի, միեւնոյն է թէ վառել սեփական տունը: Այն ժամանակ, երբ չորս կողմից պաշարուած ջնջում էր անտառը, հօտերը խուժում էին նրա ներսը եւ ոչնչացնում էին նոր շէները եւ ճիղմ տունկերը, այս անտառապետութիւնների մէջ եւս հաստատուեց «կանոնաւոր շահագործման կարգը»: Անտառները բաժանում էին մէկը միւսին հետեւող մասերի հերթով տարից տարի կտրուելու համար, այն հաշուով, որ մինչեւ հերթը հասնէր վերջին մասին, առաջինը արդէն վերանորոգուած կը լինի: Իւրաքանչիւր տարի նշանակուած բաժինը տրւում էր աճուրդով, եւ ենթարկւում էր համաձայնակ ծառահատման: Սորանով միայն այն եղաւ, որ վաղուց արդէն ուժասպառ եղած մատաղատունկ անտառների համար ժողովրդական կացինն աւելացաւ պետական կացինը: Նրանք դեռ պիտի աճէին, բայց կտրւում էին վերանորոգուելու յուսով: Թէ ինչպիսի պայմաններ կային անտառների վերանորոգուելու համար, մենք մի քանի անգամ շօշափեցինք: Անտառի այդ ձեւի շահագործութիւնը (համաձայնակ ծառահատութիւն) միտք ունի միայն հետեւեալ դէպքերում, առաջին՝ երբ անտառը հասունացած է, երկրորդ՝ որ ամենագլխաւորն է, երբ նա ապահովուած է ոչնչացման վտանգներից:

Պարզ է, որ անտառների պահպանութեան վերաբերեալ օրէնքները եւ շահագործման ձեւերը աննպատակալարմար էին:

Իրերի դրութիւնը պահանջում էր բացառիկ միջոցներ, բացառիկ խնամք պետութեան կողմից՝ փրկելու սպառնացող վերջնական ոչնչացումից երկրի կարեւորագոյն, միաժամանակ նրա բնութիւնը աւերումից պաշտպանող բնական հարստութիւնը, որը անսպառ է կանոնաւոր շահագործման դէպքում: Բայց ուսական բիւրոկրատիան այս խնդրում եւս գիմաւորում էր աղաղակող պետական պահանջին մահացու դանդաղկոտութեամբ, մինչեւ որ չարիքը կը դառնար անուղղելի իրողութիւն, — հակառակ իւր հիմնադրի Պետրոս Մեծի սկզբունքին, որ պետական գործերում դանդաղութիւնը մահուան է հաւասար: Չի կարելի չնկատել, որ երկրի բնութեան դէմ կատարուող արհաւիրքի մասին թոյլ էր գիտակցութիւնը նաեւ մտաւորականների մեծ խաւերում: Իսկ մտմուլում երբեմնակի էին միայն տեղի ունենում յիշատակութիւններ այս մասին մի որեւիցէ սուր դէպքի տպաւորութեան տակ: Հայրենագիտութիւնը եւ երկրագիտութիւնը առհասարակ խոշոր տեւ չէին բռնում: Անդրկովկասի գիտակից տարրի մտաւոր պաշարի մէջ: Մի հաստատութիւն որ շօշափում էր մերթ ընդ մերթ եւ ուշադրութեան առարկայ էր դարձնում անտառների ոչնչացման վտանգը եւ զրա հետեւանքները, դա Կովկասեան կայսերական զիւղատնտեսական Բնկերութիւնն էր: Սակայն նա եւս չէր զբաղւում այդ խնդրով համաձայն վերջինիս կարեւորութեան ու մեծութեան. ըստ երեւոյթին չէր գիտակցում երկրի վտանգման ծաւալը եւ աստիճանը, որքան այդ պէտք էր սպասել նրանից ըստ նրա անդամների կազմի որակի եւ իւր կոչմանը ամբողջ Կովկասում: Որովհետեւ հակառակ դէպքում այս հարցը առաջին տեղը պիտի բռնէր նրա գործունէութեան մէջ, մի գործունէութիւն, որը նուիրուած էր երկրի զիւղատնտեսութեան ուսումնասիրութեան եւ նրա բարելաւման:

Պատահում էին եւ պետական համապատասխան վարչութեան մէջ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններ, որոնք սաստիկ մտահոգ էին երկիրը աւերող արհաւիրքի հանդէպ, ինչպէս օրինակ չորագործութեան նախարարի Կովկասի լիազօրի օգնական հանդուցեալ Վասիլեւը: Ահա զանոց էր նրա եզրակացութիւնը. «Անդրկովկասում լեռների արեւելեան կողերի վերայ ոչնչացւող անտառները այլ եւս անվերանորոգելի են՝ զուտ կլիմայական պատճառներով. ինչ որ կարողացել էր ստեղծել բնութիւնը դարերի ընթացքում՝ այդ մասերում, անիրագործելի է մարդու համար»:

Այս հարցին խոր եւ լայն թափանցողի համար պարզում է մի սոսկալի իրողութիւն, թէ երկրակործան չարիքը ճակատադրական եւ անողբքիլ բնոյթ է ստացել: Սակայն պիտի հաշտուել դրա հետ: Ինչ որ հանդուրժելի էր բիւրուկրատիայի տիրապետութեան ժամանակ, կարելի է հանդուրժելի համարել այժմ:

Գ.

Վաղուց ի վեր ուշադրութեան առարկայ դարձրած անտառների պաշտպանութեան չարաքաստիկ վիճակը եւ դրանից մեր երկրին հետեւող վնասը եւ վտանգը, ի թիւս մեր պարտականութիւնների երկրի հանդէպ՝ մեր պատգամաւորութեան շրջանում այս խնդրին մենք բնականաբար տուած էինք իր պատշաճաւոր տեղը:

1910 թուին Պետական Դումայում չորագործական նախարարութեան անտառային բաժնի բիւդճէի քննութեան ժառանգ տալով Անդրկովկասի անտառների մանրամասն նկարագիրը եւ դրա ահաւոր հետեւանքները, յաջողուեց կայացնել տալ միաձայն որոշում, որով առաջադրում էր չորագործային նախարարութեան անհապօղ միջոցներ ձեռք առնուլ Անդրկովկասի անտառների պաշտպանու-

թեան համար եւ ձեռնարկել անտառաբուծութիւն երկրի անտառազուրկ շրջաններում: Մի ծանրակշիռ խնդիր: Որովհետեւ չորագործային նախարարութիւնը որոշ սկզբունքներով ղեկավարուելով, ժամանակի ընթացքում ստեղծել էր անտառային վարչութիւն եւ կազմակերպուած անտառապետութիւններ մասնադէտ անտառապետների հսկողութեան ներքոյ, նա կարող էր խստացնել հսկողութիւնը: Սակայն պարզ էր, որ դա չէր լուծելու հարցը: Նրա ստեղծած՝ անտառներին վերաբերեալ վարչական մեքենան չէր տալիս Անդրկովկասում սպասած արդիւնքը: Այդ մեքենան ուշացնում էր միայն անտառների ոչնչացումը, բայց անկարող էր առաջ բերել հաւասարակշիռութիւն անտառների բնական աճման եւ տեղի ունեցող շահագործման մէջ: Տարից տարի հաշուեկշիռը տալիս էր միևնուեւ եւ հիմնական պաշարը անընդհատ ընթանում էր դէպի զէրօ, որ շատ տարածութիւնների համար արդէն կատարուած իրողութիւն է: Սր նշանակի անհրաժեշտ էր այս երկրում անտառային վարչութեան եւ անտառապահութեան հիմնական վերանորոգում, որը անխուսափելիօրէն կը պահանջէր նոր խոշոր զոհողութիւններ պետական զանձարանից: Հետեւաբար անհրաժեշտ էր հարցը վառ պահել Պետական Դումայում, մինչեւ որ իրագործուէր: Իսկ մեր պատգամաւորութիւնից յետոյ, հետեւեալ տարիներում, մինչեւ յեղափոխութեան բռնկումը, Անդրկովկասի վերաբերեալ այս կենսական հարցին այլ եւս հետեւող չեղաւ Պետական Դումայում:

Պետական Դումայի միջամտութեան արդիւնքը այն եղաւ, որ իրօք լարուեց վարչութեան ուշադրութիւնը, որոշ չափով ուժեղացաւ հսկողութիւնը: Բայց ինչպէս ասացինք եղած վարչական մեքենայի ոչ մի լարումը անկարող էր փրկել դրութիւնը: Նոյն տարին ամառնային արձա-

կուրդներին երկրին գրութիւնը այս կողմից տեղն ու տեղը ստուգելու համար, Թիֆլիզին, Դաննակիի եւ Նրեւանեան նահանգներում մեր կատարած շրջագայութեան ժամանակ, որի մասին վերը յիշեցինք, թէ պետական կալուածների վարչութիւնների պետերից, թէ նահանգական անտառային վերաքննիչներից եւ թէ անտառապետներից լսում էինք մի եւ նոյն չարագուշակ եղբակացութիւնը, թէ տիրող ձեւերով, եղած միջոցներով՝ անտառները ոչնչացումից փրկել անհնարին է, թէ ազգաբնակչութիւնը կանխում է հսկողութիւնը, թէ վարչութիւնը կարողանում է միայն թուլացնել ոչնչացման թափը, հակառակ դէպքում՝ մի քանի տարիների ընթացքում շատ անտառների հեղքերը նոյն իսկ կարելի չէր լինիլ գտնել: Իսկ ազգաբնակչութեան մէջ նոյն խնդիրը շօշափելիս, միայն համոզում էինք, որ չարիքը իրօք ճակատագրական բնոյթ է կրում: Նոյն իսկ բանիմացներից լսում էինք. «անկարելի է, որ ժողովուրդը խնայի անտառին. իւրաքանչիւրը մտածում է՝ եթէ ես չը կտրեմ, ուրիշը պիտի կտրի»:

Դարաւոր խաւարը, որի մէջ ցարական իշխանութիւնը գիտակցաբար պահում էր ժողովուրդը, համոզուած հոմէոպատ լինելով՝ նրա լուսաւորութեան գործում, — այդ խաւարը այնպիսի մի խոչնդոտ է, որ պետական առաջնակարգ եւ յետաձգում չհանդուրժող խնդիրները սովորական եղանակով, սովորական միջոցներով լուծել անհնարին է:

Երկիրը կառավարող իշխանութիւնները սկսած նահանգապետներից այս խնդրով չէին զբաղւում, համարելով, որ դա չի վերաբերում իրենց վարչութեան, այլ Պետական կալուածների նախարարութեան եւ նրա ենթակայ անտառային վարչութեան: Կոչուած լինելով կառավարելու, նրանք չէին էլ տեսնում, թէ ինչպէս տարից տարի երկիրը մերկանում է եւ ա-

ւերւում եւ բաղմաթիւ շրջաններում փայտի սով է տիրում, որը դնալով ընդարձակում է իւր ծաւալը: Նրաք զբաղւում էին միայն չարիքի հետեւանքներով, արձանագրելով հեղեղների կատարած աւերմունքները եւ ազգաբնակչութեան հասած վնասները՝ առանց մի որեւէ մտահոգութեան պատճառների մասին, լինելով ընդհանրապէս անձեռնարկ եւ ստեղծագործական ոգուց զուրկ, ինչպէս Ճշտօրէն նկատել էր Ջէյմս Բրայսը ուսական պաշտօնէութեան այդ մահացու դիժը իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Անդրկովկասում: Երբեմն միջոցներ էին ձեռք առնում, երբ հեղեղները չափազանց վտանգաւոր կերպարանք էին ստանում. հարկադրում եւ ղեկավարում էին հասարակութիւնները նրանց ընթացքը փոխելու աւելի անվտանգութեամբ: Հետաքրքիր է նկատել, որ համայնքները ինքնաբերաբար այդ եւս չէին անում:

1914 թ. Կովկասեան փոխարքայութեան առաջնկայ եռամեակի զեմնավոյական (ներքին, երկրային) բիւզջէն քննելու ժամանակ, որով զբաղւած խորհուրդը այս անգամ ըստ նոր օրէնքի՝ բաղկացած էր բացի նահանգապետներից եւ մի մի ներկայացուցչից իւրաքանչիւր նահանգից, երբ մենք առաջարկեցինք զեմնավոյական գործունէութեան աւելացնել նոր յօդուած — երկրի բնութեան պաշտպանութիւնը, այդ առաջարկութիւնը անակնկալի տպաւորութիւն գործեց: Միայն երկար բացատրութիւններից յետոյ, — որ մի խորհուրդ, որը բացի ժողովրդական կրթութեան եւ հաղորդակցութեան գործերից զբաղւում է եւ զիւղատնտեսութեան բարելաւման վերաբերեալ ձեռնարկներով, չի կարող անտարբեր մնալ, թէ ինչպէս անդարձ ոչնչանում է երկրի մի խոշոր հարստութիւն եւ ինչպէս միաժամանակ դորա հետեւանօք աւերւում է մայր երկիրը եւ որ ուրիշ ոչ մի դէպքում աւելի իրաւամբ չի կարելի

յայտարարել, որ հայրենիքը վտանգի մէջ է, խորհուրդը համաձայնուեց ընդունել այս յօդուածը, սակայն շատ համեստ սահմաններով. որոշեց կազմել յատուկ յանձնաժողով, յանձնարարելով նրան ուսումնասիրել երկրի վիճակը վերոյիշեալ տեսակէտից եւ ծրագիրը ներկայացնել զեմամտոյի կողմից ձեռնարկելիք միջոցների մասին. ի թիւս որոց ի հարկէ պիտի շօշափուէր եւ անտառների վերանորոգման հարցը:

Այդ փնտռումները երեք տարուց յետոյ միայն կարող էին զեմամտոյի քննութեան առարկայ դառնալ, հետեւեալ եռամեակի բիւզըն նայելիս: Ուրեմն դեռ պիտի պարզուէր, ինչ որ ակներեւ էր, ապա երեք տարուց յետոյ քննուէին ձեռնարկելիք միջոցները: Նրանի թէ մեր երկրի բնութեան աւերումն էլ այդպիսի հանդարտ քայլով առաջ ընթանար: Շուրջ տոմ վրահասնող աշխարհաւոր պատերազմը շփոթեց ամէն բան: Այդպիսեան փոխարքայութեան զեմամտոյական ճիւղն շատ ութիւն ձեռնարկները մնացին անկատար, ի թիւս դոցա եւ այս ծրագիրը:

Դ.

Մի երկրում, ուր իրերի դրութիւնը այն վիճակի մէջ է, որ սպանւում է նոյն իսկ բնութեան ստեղծագործական ոյժը, — անտառների վերանորոգման հնարաւորութիւնը, ակներեւ է որ անտառաբուծութիւն չէր կարող զոյուլթիւն ունենալ: Պետական մասշտաբով Անդրկովկասում անտառաբուծութեան փորձ չի եղել: Այս տեղ անապատն է, որ շարունակ նոր նուատեղ անապատն է, ոչ թէ մարդը ի հաճումներ է գործում, ոչ թէ մարդը ի հաճել անապատի: Եւ ի՞նչպէս կարող էր նոյն վարչութիւնը այդպիսի ձեռնարկով ու գեւորուել, երբ եղածը անկարող էր փրկել¹:

¹ Անտառային վարչութեան մէջ պատահում էին անհասկացիկ, որոնք երբեմն ծառաբուծութեան

Անտառաբուծութիւնը հեշտ գործ չէ: Ինչ որ կատարւում է Եւրոպայում, չի նշանակիլ, թէ հեշտ մասշտաբի է եւ մեզ համար: Փրանսիան վերջին մի քանի տասնեակ տարիներում այդ ուղղութեամբ ուղղակի հրաշքներ գործեց: Փրանսիական ալպերը խաւար ժամանակներում նոյնպէս մերկացել էին անտառային բուսականութիւնից, առաջ բերելով աւերման նոյն տեսարանները: Անտառաբուծութիւնը ձեռնարկեց հիմնական եւ սիստեմատիք անտառաբուծութիւն այդ լեռի եւ ողողուած լեռնամասեր:

Հետաքրքրական փորձեր էին անում: Այդ տեսակէտից յիշատակութեան արժանի է Երեւանեան եւ Կարսի նահանգների պետական կալուածների կառավարչի հանգուցեալ Արդասենովի կատարածները Գարաշիչազ աւանում: Նա երկու պորբեմներ լուծեց, որոնցից մէկը կարող է իւր նշանակութիւնը ունենալ անտառաբուծութիւն սկսելու գէպքում: Յատուկ տնկարանում նա կարողացաւ աճեցնել այստեղ՝ եղեւնաւոր ծառերի տեսակներ, որոնք բացակայում են Երեւանեան նահանգի անտառներում: Սակայն պիտի աչքի առաջ ունենալ այն, որ այդ տնկարանը ջրում է, մի բան, որ անհնարին է լեռնալանջերին, անտառների վերանորոգութեան գէպքում:

Գործնական տեսակէտից աւելի կարեւոր էր երկրորդ պորբեմը որը յաջողութեամբ լուծեց, — պտղատու ծառերի վերաբերմամբ: — Արդասենովը առաջինն էր, որ ապացուցեց, որ հայկական բարձրաւանդակում, միջին թուով 6000 կանգուն (ֆուտ) ծովից բարձր տարածութեան վերայ, կարելի է աճեցնել պտղատու ծառեր: Մենք առիթ ունեցանք տեսնելու նոյն Գարաշիչազում նորա տնկած պետական այգում արդէն հասած առաջնակարգ տեսակի Ֆրանսիական կեռաս՝ Յուլիոյ վերջերին: Արդասենովի նպատակն էր տարածել բարձրաւանդակի ազգաբնակչութեան մէջ պտղատու ծառերի եւ պտղատու թփերի մշակութիւնը: Այն գիւղացիները, որոնք կարող էին ապացուցանել, թէ ունին ցանկապատած ջրաբի գետին, կարող էին նրա տնկարանից օտանալ կեռասի, խնձորի, բալի, սալորի պատուաստուած տունկեր եւ մշակուած պտղատու թփեր, մերի են:

Գոթազատաբար արդիւնք չէր նկատւում: Հայկական բարձրաւանդակի ազգաբնակչութիւնը սէր չունի գէպի ծառաբուծութիւն: Այդ բարձրաւանդակի մերկ եւ մաւրապատեա գիւղերում, որոնք ճարտարապետութիւնը կրում է դեռ Քսենոփոնի նկարագրութեան կնիքը, երբեմն կարելի է պատահել միայն սակաւաթիւ ուռենիների, որ մի փոքր մեղմացնում են ընդհանրապէս ճնշող տեսարանը:

